

NAVOIY SAYQAL BERGAN O'ZBEK TILIM

*Qurbanova Sevinch Qahramonovna**Toshkent shahar Yakkasaroy tumani Toshkent to'qimachilik va yengil sanoat akademik litseyi ona tili va adabiyot fani katta o'qituvchisi*

Annotatsiya: Ushbu maqolada Alisher Navoiyning o'zbek tilini sayqallash va boyitishdagi muhim roli ko'rib chiqilgan. XV asrning taniqli shoiri va olimi Navoiy O'zbek adabiy tilining rivojlanishiga, ayniqsa, Chig'atoy turkchasini nufuzli maqomga ko'tarish orqali ulkan hissa qo'shdi. Uning asarlari uning adabiy dahosidan dalolat bo'lib, o'zbek tilini olimlar va oddiy xalq orasida yanada qulayroq va mashhur qiladi. Ushbu tadqiqotda Navoiy ta'sirining tarixiy mazmuni muhokama qilinadi, uning o'zbek leksikasi va grammatikasiga qo'shgan hissalarini tahlil qilinadi, asarlarining ijtimoiy-madaniy ta'siri haqida umumiy ma'lumot beriladi.

Kalit so'zlar: Alisher Navoiy, o'zbek tili, Chig'atoy turkiy, til taraqqiyoti, adabiyot, she'riyat, leksika, til nufuzi.

Alisher Navoiyning ilm va madaniyat, jumladan, o'zbek adabiy tili rivoji sohasidagi buyuk xizmatlarini frantsiyalik Dyu Belle (1522—1560), italiyalik Dante (1265—1321), germaniyalik Lyuter (1483—1546) kabi shoir va olimlarning o'z ona tillarini yaratishdagi xizmatlari bilan tenglashtirishimiz mumkin. Chunki bu buyuk shoir va olimlar ham o'z ona tillarining shavkati uchun kurashgan vatanparvar edilar. Navoiy o'zbek tilining himoyachisi va targ'ibotchisi sifatida ham nazariy, ham praktik ishlarni amalga oshirdi. Shuning uchun buyuk turkolog N. I. Ilminskiy Navoiyni: «Ona tili uchun kurashda yagona va bahodir jangchi edi» — deydi.

Evropalik geograf olim M. Belin Navoiy xizmatlari haqida shunday yozadi: «Navoiy milliy tilga murojaat qilib, uni rad qilib bo'lmaydigan darajada asoslab, vatanparvarlikni boshlab berdi».

Alisher Navoiyning adabiy tili haqida. O'zbek adabiy tilining asoschisi Alisher Navoiy uch til (fors, arab va turk tili) stixiyasi kurashayotgan bir paytda o'z asarlarini o'zbek tilining boy xazinasidan foydalangan holda yozdi. U «Xazoyinul maoniy», «Xamsa», «Lisonut tayr» kabi badiiy adabiyot namunalarini, «Majoli sun nabois», «Mezon ul avzon» kabi adabiyotshunoslikka oid, «Muhokamatul lug'atayn» kabi tilshunoslikka oid asarlarini shu tilda yaratdi. Bu bilan o'zbek tilining {badiiy, ylmiiy asarlar yaratish uchun boy imkoniyatlarga ega ekanligini amalda isbotladi. Umuman, fors tilining qaysi janr va uslubida asarlar yaratilgan bo'lsa, Navoiy ularning hammasida o'zbek tilida asarlar yozdi. U o'zining amaliy ishlari bilan o'zbek tilining ixcham grammatik qurilishga va boy lug'at fondiga ega ekanligini ko'rsatdi.

Alisher Navoiy tomonidan asoslangan adabiy til qanday negiz asosida paydo

bo'ldi? Navoiyning adabiy tili haqida va uning qanday negiz asosida shakllangani hamda shoirning ona tili bilan adabiy tilga bo'lgan munosabati haqida olimlar turlicha fikr bildirdilar. Bu fikrlar o'sha davrda mavjud bo'lgan quyidagi shart-sharoitlarni turlicha tahlil qilish natijasida kelib chiqdi:

1. O'sha davrda arab, fors va ona tilni kabi uch tilning stixiyali kurashi davom etmoqda edi. Navoiy zamonasida ilmiy asarlar arab tilida, badiiy asarlar fors tilida yozilar edi. Xazina bo'lgan o'zbek tili atrofida, Navoiy tili bilan aytganda, «ilonjar va «tikan»lar bor edi.

2. Ma'lum darajada Sharqiy Turkiston tili, ya'ni uyg'ur tilining ta'siri mavjud edi. Mo'g'ullar hujumi davrida ham adabiy til sifatida Sharqiy Turkiston tili asosiy rol o'ynaydi. Qadimgi uyg'ur tiliga xos bo'lgan bir qancha morfologik, leksik, fonetik elementlar Navoiygacha bo'lgan hamma yodgorliklarda uchraydi. Hatto XIV — XV asrlarda ko'chirilgan «Baxtiyornoma», «Me'rojnoma», «Tazkirai avliyo» kabi uyg'ur yozuvida asarlar paydo bo'ldi. Hatto, 1469 yilda to'zilgan Umar Shayx yorlig'i ham uyg'ur yozuvida bitildi. Bular ma'lum darajada o'sha davr adabiy tiliga o'z ta'sirini ko'rsatdi.

3. Bir-biridan farq qiladigan hududiy lahjalar mavjud edi. Navoiy davrida turkiy tilda so'zlashuvchi xalqlar turli-tuman bo'lgan va turli shevalarda so'zlashganlar. Bu shevalar o'zaro bir-biriga va adabiy tilga ta'sir qilib, adabiy tilga turli elementlarini kiritib borgan. Buning ustiga til guruhlarining aniq nomlarining yo'qligi masalani yana xiralashtiradi. Navoiy ham «Mezonul avzon» asarida o'z ona tilisini ba'zan turkcha til, chig'atoy tili deb nomlaydi.

Navoiy turkiy til atamaini keng ma'noda tushunadi va bu atamani arab va fors tillaridan farq qiluvchi tilga nisbatan qo'llaydi. Chig'atoy tili atamaini tor ma'noda ishlatadi: «Ki turk qavmlar jo'jidur, inak va chig'atoy».

Bundan tashqari, «Chor devon»da temuriylar davlatida elatni tashkil qilgan qipchoq, belgut, arlat, barlos kabi qabilalarning nomlarini tilga oladi.

Bekkə qipchaqu agar, shahga qiyatu belgut,
Ey Navaiy, mence bas ul sanami lolivash.

Boshqa bir o'rinda tarxon, sulduz qabila nomlarini keltiradi. «Vaqfiya» asarida Sulton Husaynning jaloyir, aygus qiyot qo'g'irot, qovchin qabilalari vakillarini mukofotlagani haqida gapiradi.

Navoiy o'zining «Majolisun nafois» asarida shoir Husayn Xorazmiy haqida gapirib, «xorazmcha turk tili bila» yozar edi, deb Xorazmda alohida shevaningborligini ko'rsatadi.

Bularning hammasi Alisher Navoiy adabiy tiliga asos bo'lgan negiz lahja muammosini hal etishni ancha mushkullashtiradi.

Bir o'zining „Boburnoma“ asarida A. Navoiyni oliy martaba sahibi, qobiliyat egalarning buyuk homiysi, o'zbek tili va adabiyotining bayroqdori sifatida tarannum

etadi va Navoiy adabiy tiliga Andijon shevasi xos bo'lgan deydi: „Andijan. . . eli turktur. SHahar va bazornsnda turkiy bilməs kishi yoqtur. Elning lafzi qalam birle rastdur. Anj uchukim, Mir Alisher Navaiyning musannafati Hirida nash'u nama tapibtur, bu til bilədur, elning arasiđa xusni xili bardur".

Boburning bu fikriga turkolog olimlardan G. Vamberi, V. Berezin, N. I. Ilminskiyalar qo'shiladi. Ammo N. I. Ilminskiy adabiy til bilan mahalliy shevalar o'rtasidagi munosabatining murakkab xarakterga ega zkanligini ko'rsatib, Navoiy adabiy, tili Andijon shevasiga o'xshasa ham, butunlay mos kelmaydi, chunki jonli xalq shevasida adabiy tildagidek chet til elementlarining ko'p bo'lishi mumkin emas, deydi. Navoiy tilida arabcha, forsha, qisman uyg'urcha va o'g'uzcha elementlar uchraydi. Prof. A. Q. Borovkov ham N. I. Ilminskiy fikriga qo'shilib, Navoiy adabiy tilini Andijon shevasi bilan to'la mos deyish qiyin. Navoiy Andijonda hech bo'lmagan, aydijonliklar bilan suhbatda bo'lgan, xo-los, deb uqtiradi.

Navoiy adabiy tilining xususiyatlarini to'g'ri aniqlash uchun uning tilida mavjud bo'lgan tovush sostavini va bu tovushlarning hozirgi dialektlardagi parallellarini belgilash zarur. Lekin Navoiy tili vokalizmining sostavini aniqlash masalasida turli xil fikrlar mavjud. Prof. K.K, YUdaxin XV — XIX asrlarda yashagan Lutfiy, Amiriy, Kamyobiylarning tuyuqlarini analiz qilib, Navoiy davri adabiy tili hozirgi o'zbek tilidagi olti unli fonemaga ega deydi. Bundan tashqari, XV—XIX asr shoirlarining tili singarmonizmsiz shahar shevalariga mos keladi, deb xulosa chiqaradi. Lekin xronologik va geografik jihatdan bir-biridan juda uzoq shoirlar — hirotlik Lutfiy (XV asr) bilan qo'-qonlik Amiriy (XIX asr) tilining bir-biridan ancha farq qilishi Navoiy tili va umuman shu davr o'zbek adabiy tili olti unlili sistemaga asoslangan, degan fikrni rad etadi.

Xulosalar

Alisher Navoiyning o'zbek tiliga qo'shgan hissalarini nafaqat adabiy estetika, balki Markaziy Osiyoda turkiy tillarning mavqeini ko'tarish uchun yanada keng madaniy harakatni namoyish etdi. U tilni sayqallash va leksikasini boyitish orqali zamonaviy o'zbek tiliga asos soldi va uning madaniyat, adabiyot va ilm-fan tili sifatidagi o'rnini mustahkamladi. Navoiy asarlari tilshunoslar va tarixchilar uchun o'zbek tilining go'zalligi va funkcionalligini aks ettiruvchi qimmatli manba bo'lib qolmoqda.

Kelgusidagi tadqiqotlar Navoiy tili va hozirgi o'zbek tilini yanada chuqurroq taqqoslashga qaratilib, lingvistik tuzilmalar va so'z birikmalarining evolyutsiyasini yanada chuqurroq o'rganish kerak. Bundan tashqari, Navoiy lingvistik tanlovlarining ijtimoiy-siyosiy ta'sirini har tomonlama tahlil qilish XV asr davomida Markaziy Osiyodagi madaniy o'zgarishlarni chuqurroq anglash imkonini beradi.

Adabiyotlar:

1. Alisher Navoiy. Tanlangan asarlar. XU tomlik. XIU tom. Toshkent, 1967.
2. Bafoev B. Navoiy asarlarida sinonimlar//O'zbek tili va adabiyoti, 1980, 6-son, 22-28-betlar.
3. Navoiy asarlari tilining izohli lug'ati. 4 tomlik. I/1U tomlar. E.I.Fozilov tahriri ostida. 1983-1985 yillar.
4. А. Навоий. Асарлар. Ўн беш томлик. Ўн тўртинчи том. Гафур Ғулом номидаги бадиий адабиёт нашриёти. Тошкент, 1967
5. “Navoiy asarlari lug'ati” (1972)
6. “Alisher Navoiy asarlarining izohli lug'ati” (1993-1995)